

İBN EL-ESİR HAZARLAR HAKKINDA

Ebülfez ELÇİBEY*

Çev. Akt.

Muhammet KEMALOĞLU**

Özet

Doğuda Hazar Denizinden batıda Tuna nehrine kadar uzanan, Altay bozkırlarının bir nevi devamı niteliğindeki Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar (Güney Rusya Bozkırları) tarih öncesi ve tarihi devirlerde birçok kültüre ve kavme ev sahipliği yapmıştır. Bu bozkırın Orta Çağdaki ev sahipleri ise hiç şüphesiz tarihin her devrinde kendini gösteren ve büyük siyasi teşekküller kuran Türklerdir. İşte bu Türklerin adı Hazarlardır. Azerbaycan Türklüğü ve Azerbaycan Türkçesinin şekillenmesinde Hazarların çok önemli rolü olmuştur. VIII. -IX. asırlarda Hazar-Arap savaşlarının çoğu Azerbaycan topraklarında vuku bulmuştur. Sonuçta Hazarların bir kısmı mecburen Azerbaycan'da yerleşmiştir. Bugün Azerbaycan'da Hazardağ (Füzuli), Hazaryurd (Ordubad), yer isimleri Hazarlardan kalmadır. Ebülfez Elçibey bu makalesinde, İbn El-Esir'in Hazarlar hakkındaki görüşlerini ve Hazarların geçmişi ele almıştır. Elçibey, bu makalesinde Hazarlar hakkında değişik görüşler ileri sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Ebülfez Elçibey, İbn El-Esir, Ortaçağ, Karadeniz.*

IBN AL-ESİR ON KHAZARS

Abstract

The Caspian Sea to the east, the west, extending to the Danube River, Altai steppes north of the Black Sea steppes is a kind of sequel (South Russian Steppes) and the tribe of prehistoric and historic periods, have been home to many cultures. There is no doubt that home owners steppe in the Middle Ages and the largest political entities that manifests itself in every period of history, establishing the Turks. This is called the Khazars Turks. Azerbaijan and the Azerbaijani Turks, Turkish has been very important in shaping the Khazars. VIII. IX. many battles took place for centuries in the territory of Azerbaijan. All in all a part of the Khazars necessarily settled in Azerbaijan. Today in Azerbaijan Hazardağ (Fizuli), Hazaryurd (Ordubad), place names are from Khazars. In this article, Mr. Abulfaz Elchibey, Ibn al-Esir's dealt with the history of the Khazars and proposed various opinions about the Khazars.

Key Words: *Ebulfez Elchibey, Ibn al-Athir, the Middle Ages, the Black Sea.*

Giriş

Ebülfez Elçibey, (Əbülfəz Elçibəy) 24 Haziran 1938-22 Ağustos 2000) Azerbaycan tarihinde halk tarafından demokratik seçimler yolu ile seçilen ilk Cumhurbaşkanıdır. 1957-1962 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü, Arapça bölümünde okumuştur. 1969 yılında Tolunoğulları Devleti (IX. yüzyıl) adlı doktora tezini hazırlamıştır. Klasik ve çağdaş Arap dili, İslam esasları, Doğu medeniyeti üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Ebulfez Elçibey Azerbaycan tarihi ve ortaçağlar tarihi alanında da birçok ilmi

çalışmaya imza atmıştır. Bu çalışmalar arasında, Bakü Devlet Üniversitesi'nin İlmî Eserlerinde, İlimler Akademisi'nin Haberlerinde, Elyazmalar Hazinesi" vb. dergilerde yayımlanan "Ahmed İbn Tulun ve Tuluniler Devletinin Kuruluşu" (1967), "Abbasiler Hilafetinin kuruluşu ve Parçalanması Hakkında" (1968), "9-10. Asırlar Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında" (1971), "Tuluniler Devleti ve Karmatiler" (1971) vb. sayabiliriz.

Hazarların etnik kökeni hakkında birçok araştırmacı çalışmalar yapmış ve bazı görüşler ileri sürmüştür. Hazarlar, bazı SSCB'li tarihçilere göre, Kuzey Kafkasya'nın yerli halklarından

*Elçibəy, Əbülfəz, *Azərbaycandan Başlayan Tarix*, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı, 2003, s. 15-26.

** Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

biridir. D.M. Dunlop ve Golden'e göre Hazarlar, Tiele veya Uygur soyundan gelmektedirler. Çin kaynaklarında "Türk-Hazar" (T'u-küe Ho-sa-K'o-sa) adı ile zikredilmişlerdir. Bazı bilim adamlarına göre "Hazar" adı "gezgin" anlamına gelen-kaz kökü ve "adam" anlamına gelen er ekinden türetilmiştir.

Azerbaycan Türklerinin kökenlerine dair bazı ideolojik tezler mevcuttur. Eski Sovyetler Birliği, İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Azerbaycan tarih yazımında Türklerin Azerbaycan coğrafyasına yerleşmeleri konusunda ideolojilerden doğan farklı tezler mevcuttur. Medya-Atropatena Tezi'ne göre, M. Ö. XI-IV yüzyıllarda Medya'da İranî dilini konuşan Atropatenalılar Türklerin bölgeye yerleşmesiyle Türk dilini benimseyip yeni Türk halkına dönüşmüştür. Albanya Tezi'ne göre, Arap hilafetinin egemenliği döneminde Albanya'da oturan Albanların bir kısmı Müslüman iken diğer kısmı da Hıristiyan kalmıştır. Ön-Türklük açısından göre M.Ö. VII. yüzyıl sonlarından VIII. yüzyıl başlarına kadar, Kimmerler, İskitler, Sakalar Kafkasya'ya yerleşmiş; II. -IV. Yüzyıllar arasında Hunlar, Hazarlar, Sabirler ve diğer soyların göçleri yaşanmıştır. Son olarak XI. yüzyıl başlarından itibaren Selçuklular ile birlikte büyük bir Oğuz göçü olmuştur.

Ebülfaz Elçibey bu makalesinde, Hazarlar hakkında yapılan çalışmalara değinmiş ve özellikle de İbn El-Esir'in Hazarlar hakkındaki görüşleri esasında bazı çıkarımlarda bulunmuştur.

Bu makalenin çevirisini yapmakla İdil kıyıları, Kırım yarımadası, Kafkaslar ve Azerbaycan topraklarında hüküm süren Hazarlar hakkında Azerbaycanlı bir tarihçinin ve araştırmacının konuya bakış açısı ve yaklaşımını gözler önüne serilmektedir.

Hazarlar

Önce, meselenin ele alınışı hakkında bir kaç söz söylenilmesi gerekmektedir. Bin yıllardır Yakınoğu ve Güney Avrupa'nın tarihinde çok önemli bir yer tutan Hazarlar (Dunlop, 1954: 95-96; İbn Havkal, 1906: 107; el İstahrî, Tiflis, 1901: 41; Kafesoğlu, 1999: 157; Togan, 1970, Hazarlar mad: 398; Kuzgun, 1993: 43; Rásonyi, 1971: 114; "Hazarlar", 1993, Temel Britannica Ansiklopedisi: 110-111; Kurat,

1992: 30; "Khazar" Encyclopædia Britannica, 2011; Golden, 1971: 150; Golden, 1980: 55-56)¹ hakkında birçok söz söylene, bunun için çabalansa da gereği yapılmamıştır. Bunu bütün tarihçiler, özellikle de Hazarları araştıranlar, her zaman itiraf etmişler. Hazarlar yüz yıllar boyunca Hazar Denizi ve Karadeniz yönlerinde hareket etmiş, kendi adlarını ebedi olarak "Hazar" denizine yazmış, Şarki Avrupa halklarına devlet kurmakta, devletçilik kurallarına sahip olmakta, devletçilik terbiyesi almakta ilk öğretmen olmuşlar. Artamanov'un² ifadesiyle söylersek, Hazarlar hiç de kötü bir devlet numunesi yaratmamışlar. Kononov'un Türk dillerinin tasnifatı cetvelinde (Golden, 1971:147-157;Kononov,1976:120,1978-1979:265-270;Kononov,1980:255), Azerbaycan ve Hazar dillerinin kökü Batı Hun dilinde birleşir. Batı Hunlar ise M. Ö. II. yüzyıla kadar teşekkül

¹ Hazarların etnik kökeni hakkında kesin bir kanıt olmamakla beraber bu konuda araştırma yapmış bazı SSCB'li tarihçilere göre, Kuzey Kafkasya'nın yerli halklarından biridir. D. M. Dunlop ve P. B. Golden adlı araştırmacılar Hazarların, Tiele veya Uygur soyundan geldiğini kabul etmektedirler. Fransız araştırmacı tarihçi René Grousset, Hazarların Rouran Kağanlığı'nın iktidarlarının Göktürkler tarafından ele geçirilmesi sonucunda batıya göç eden Türki halklardan biri olduğunu öne sürmektedir. El-Mesüdü'ye göre, Hazarlar, Sabar Türkleri'nin devamıdır ve "Hazar" adıyla Bizanslı ile İranlılar tarafından tanınmışlardır, fakat aynı zamanda "Türk" olarak da anılmışlardır. D. M. Dunlop, Çin kaynaklarında "T'u-küe Ho-sa-K'o-sa" (突厥可薩部) adı ile zikredildiğini ortaya çıkarmışsa da Peter Golden, Hazarlar ile Uygurlar arasında bir bağlantı kurmanın mümkün olmadığını ve gerçek bağlantının Ogurlar arasında var olduğunu belirterek Dunlop'a karşı çıkmıştır. Bazı bilim adamlarına göre "Hazar" adı "gezgin" anlamına gelen-kaz kökü ve "adam" anlamına gelen er ekinden türetilmiştir. Eski Rus kayıtlarında Hazarlar "Beyaz Ugriler", Macarlar da "Kara Ugriler" olarak anılmaktaydı. Yunan tarihçi Theophanes kayıtlarında, Hazarları "doğudan gelen Türkler" olarak ifade eder. Hazarca'nın, eski Türk dili ve Uygurca'nın etkisinde kalmış, Hunca ve Bugarca gibi Türk lehçelerinin Oğur öbeğine bağlı bir lehçe olduğu görüşünde birleşen araştırmacılar da vardır. Hazarların çağdaşı olan Arap seyyah ve coğrafyacı İbn Havkal ve İstahrî, Hazar ismini; ne bir milletin, ne de bir halkın ismi olduğunu belirtip sadece başkenti İtil olan ülkeye verilen isim olarak nitelemişlerdir (MK).

² Artamanov, M. İ, Hazar Tarihi, Çev: Ahsen Batur, İstanbul 2004.

etmiş ve geniş arazileri kendi hâkimiyetleri altında birleştirmişlerdi. Bizce bu büyük âlimin tasnifatı tarihilik prensiplerinden daha çok, bu dillerin çağdaş vaziyeti dikkate alınmak şartı esasında, en çoğu ise V.-VII. asırlardan sonra olan abideler esasında oluşturulmuştur. Daha doğrusu, çağdaş Türkoloji'nin yalnız dilcilik bakımından ele geçirmeleri esnasında meseleye yaklaşılmıştır. Ancak, Hazarların başka yönde öyle bir tarihi vardır ki, bu tarih araştırıldıktan sonra, muhtemelen, bu meseleye yeniden bakmak lazım gelecek. Biz meseleyi bu yönden de incelemek istiyor ve bunu daha doğru buluyoruz.

Meselenin birinci yönü şudur ki, Türkler Batı Asya'da ve Şarki Avrupa'da ilk önce Hun adı ile değil, "Tukar", "Sabir", "Hazar", "Azer", "Kas", "Peçenek", "İskit" vb. adlarıyla tanınmışlar. İbn el-Esirin "el-Kamil fi-t-tarih" eserinde kadim Hazarlar hakkındaki yazılara geçmeden önce, bu yukarıda söylediğimizi çok karışık da olsa göstermeyi gerekli sayıyoruz. Bilinmektedir ki, dünya tarihçiliği şimdilik Sümerleri tarihin başlangıcı sayıyor, Sümer'den önceyi ise "proto-Sümer" olarak adlandırıp yeni araştırmalar yapıyorlar. Hazarların tarihi Azerbaycan tarihinin ayrılmaz bir bölümünü teşkil eder. Bunun için de Azerbaycan'ın en kadim tarihinin bazı ilişkilerini göstermek kaçınılmazdır.

Azerbaycan en eski çağlardan beri dünya medeniyetinin ve insanlığın beşiklerinden biri olmuştur. Azerbaycan kadim Sümer-Akad, Babil, Urartu, İran ve hatta Yahudi, Yunan ve Roma-Bizans devletlerinin ve halklarının muhtelif askeri, siyasi, medeni münasebetlerinde ortak bir yer bulmuştur, Orta Asya ve Avro-Asya düzlüklerinde yaşayan halkların Ön Asya ve İran körfezine geçişte köprü rolünü oynamıştır.

V. İ. Avdiyev: "Kafkasya, Orta Asya toplumlarının Karadeniz ve İran körfezi illerinin halkları, ülkeleri ve medeniyet merkezleri ile bağladığı gibi, tarihi M.Ö.III. binyıla ulaşan bu ülke de (Elam-E. E) kadim İran halklarını Ön Asya'nın medeni merkezleri ile birleştiren halklardan biri idi" (Avdiyev, 1970: 468; Avdiyev, Gospolitizdat: 23; Avdiyev, V. İ, 1948a, Gospolitizdat: 41; Avdiyev: 40/102).

En kadim dünya tarihini araştıran çağdaş dünya tarihçilerinin çoğu, Sümer ve ondan önceki (proto-Sümer) devirlerde Dicle ve Fırat arasında yerleşen halkların, devletlerin, medeniyetin tarihini öğretirken, bu arazinin insanlık tarihi ve medeniyetinin beşiği olduğunu hatırlatıyorlar.

Bu konu hakkında hiç bir tartışmaya artık yer kalmamıştır ve Mezopotamya'nın tarihi, büyük bir coşkuyla öğrenilmektedir.

Polonyalı büyük âlim Zenon Kasidovski haklı olarak Sümerleri beşer medeniyetinin ilk yaratıcılarından sayıyor ve: "Avrupa medeniyetinin her neyi varsa Yunanistan'a borçlu olduğunu düşünüyorduk. Ancak yeni araştırmalar gösteriyor ki, birçok münasebetlerde bundan beş bin yıl önce Sümer halkının dehası ile yaratılan varlıkların varisiyiz" (Bibleyskiye Skazaniya, 1969: 25-26).

Sümerlerin yarattığı niheng medeniyete söz söyleyemeyiz. Ancak, bir takım tarihçiler haklı olarak şöyle bir soruyu soruyorlar, peki bu medeniyetin kökleri nerelere kadar gidiyor ve onun ilk kökleri nasıldı?

Marksist Alman âlimi Bürhard Brentes birçok arkeolojik kazıya ve Sümerologların geniş araştırmalarına dayanarak: "Görünüyor ki, Sümerler bu araziye (Mezopotamya'ya-E.E) yalnız M.Ö.4.binyılın ortalarında ya da başlangıcında kuzey-doğudan girmiş ve Dicle-Fırat'ın aşağı bölgesinde de önce şehir devletleri kurmuşlardı (Brentes, 1976: 132)". Müellifin bu eserinde Azerbaycan'ın en kadim tarihine ait çok ilginç deliller vardır. Eğer müellifin yukarıda gösterdiklerini doğru kabul edersek şöyle bir neticeye ulaşabiliriz: Sümerler Mezopotamya'ya kuzey-doğudan girdiyse, bu onların buraya Azerbaycan'dan girdiklerini gösteren bir delildir. Çünkü Mezopotamya'nın kuzeyi ve şarki baştanbaşa Azerbaycan'la sınırdır.

Bilindiği gibi dünyada ilkyazı medeniyetinin esasını Sümerler kurmuşlar. B. Brentes Sümer yazısından 21 kelimeyi alarak bunların Sümerlerin olmadığını, Sümerlere kadarki dönmemde orada yaşayan halklardan alındığını gösteriyor. Bu sözler arasında, müellif "eker" (eger), "utul", "tibira" sözlerini

gösterir. "Eker" in tercümesini "pahar"-ekinci-eker, "utul" un tercümesini "pastuh"-çoban (ot+ul): otaran; "tibira" nın tercümesini "jestyanşik"-tenekeci: demirci gibi vermiştir. Gerek "eker" gerek "ot+ol" ve gerekse "tibira - timir" sözleri bugünkü Azerbaycan Türkçesindeki anlamlarına çok yakındır. Sümer dilinde oldukça fazla kullanılan "Ata": azer, "ata", "Ama": azer, "ana", "er": azer, "er"-kişi, savaşı ve "er", "ar" şekilçileri "su"-azer, "su", Dumu-su: oğul-su, vb. gösteriyor ki, Sümerler Azerbaycan'la sık sık bağlı kalmışlardır. Bu bağlılık ya genetik, ya da medeniyet yolu ile olmuştur.

Sümerlerin ilk zamanlarında "Dumu-su" (Dumu-zi) bütün hayvan ve bitkilerin hayat vericisi (İnanlı, 1949, AÜDTCFD, Cilt: 7, Sayı: 4) onun dünyadan gitmesi, her yıl baharın başlamasının sebebi olarak görülmüştür. Daha sonraları Dumu-su yalnız hayvancılığın himayecisi sayılmıştır.

Azerbaycan'ın Sümerlerden önce de Mezopotamya ile alakasına ait tarihi deliller vardır. Yine aynı müellif, "Dumu-zi" inancı, Kuzey İran'dan, yani Güney Azerbaycan'dan gelmiştir. Bundan başka Azerbaycan'ın güneyinde "Dalma-Tepe"de yapılan kazılar Azerbaycan ve Mezopotamya'nın kadim alakalarını gösteriyor. "Dolmatepe"de bulunan ve M.Ö.V. binin ortalarına ait kabul edilen kil kaplar, Sümerlerin kil kaplarına çok benzemektedir. T. Yohan'ın Dolmatepe kazıları hakkında verdiği malumatlarına dayanan Burhard Brentes: "Muhtelif kaplar (Sümerlerin-E.E) nakış motiflerine göre, şimdiye kadar az tanınmıştır ve Azerbaycan'daki (Azerbaycan'ın güneyi-batısı) Dolmatepe saksılarının nakışlarına çok yakındır" (Brentes, 1976: 109). Bütün bunlardan şöyle bir netice çıkıyor, M.Ö.V. binin ortalarında Azerbaycan'ın güney-batısında yaşayan Sümerler orada proto-Sümer medeniyetinin ilk köklerini yaratmış, M.Ö.IV. binin başlangıcında Mezopotamya'yı sahiplendikten sonra, onu orada inkişaf ettirmişler. Azerbaycan'ın kadim tarihini Mezopotamya ile bağlayan başka bir güç Gutiler olmuştur.

Bilindiği gibi, M.Ö.III. binin sonlarında Gutiler (Seferoğlu, 1982: 85)³ hücum ederek

³ Gutü kral adları; 1-Yarlagan 2-Tirigan 3-Şarlak, Çarlak 4-El-Ulunmuş 5-İnim-Bakaş 6-Nikil Lakap

Mezopotamya'ya girmiş ve Akad devletine son vermişler. Bütün tarihçiler, Gutiler, Zağros dağlarında yaşıyorlardı der. Azerbaycan'ın güney ve güneybatısında yerleşen Zağros dağları binlerce yıl yarı göçebe toplulukların meskeni olmuştur. Gutiler Mezopotamya'da 125 yıldan fazla hâkimiyet sürmüştür. Kitabelere göre "dağlar ejderi" Tanrıların düşmanı Sümer hükümrancılığını dağlara süren son Gutü komutanı Tirikan (Türkan, Dirkaan, Dirikaan-E. E) M. Ö. 2109'. da isyan etmiş Sümerlerin komutanı Utukakal tarafından öldürülmüştür (Bikerman, 1975: 181; Balkan, 1990:9). Gutiler Sümer topraklarından kendi kadim meskenlerine çekilmişlerdir.

Azerbaycan'ın kadim tarihinde büyük yer tutan halklardan biri de Kaslardır. Kas yahut kass-kazlar kimdir?

İlk önce bu sözün kaynağını ve edebiyatta rastlanan muhtelif şekillerini gösterelim. Bir yerde "Kas" gibi yazılan bu söz başka bir yerde "Kass", diğerinde "Kaşş" ve "Kaş", bir diğerinde "Kassi" ve ya "Kaspi" gibi de yazılır.

Mütehassıslar "Kaspi"- "Hazar" denizinin adının bu topluluk birliğinin adı ile ilgili olduğunu belirtiyorlar.

Buradan şöyle bir netice çıkıyor, "kas"lar önceden de Hazar denizi civarında yaşamışlardır ve daha sonraları Azerbaycan'ın güneyinde ve güney-batısında belirli bir bölgede toplanmışlardır.

Yani Kaslar Azerbaycan'ın en kadim ahalisinden olan bir topluluk birliğiymiş. Kaslar ve yahut Kassiler M.Ö.III. binin başlangıcında Azerbaycan'ın güney-batısından, Urmiye gölü etrafı ve Zağros dağlarından Mezopotamya'ya da yayılmış, bu yolla aynı arazideki devletlerin içerisine girmiş, orada muhtelif sanat

7-İnuşi 8-Şarlak 9-Laşirap şeklindedir. Benno Landsberger, Gutium kelimesi ile kral adlarının Türkçe ve Gutilerin Türk olduğunu savunmuştur. Buna göre; Gutü dilinde "Yarlagan (haberci)" kelimesi Orhun yazıtlarında "yargan" şeklinde kullanılmıştır. "Tirigen (yardım eden)" kelimesi Uygur Türkçesinde "Tiriga" olarak kullanılmıştır. Gutilerde "Şarlak" adı ile anılan kanatlı memeli hayvan adı, eski Türkçede "Çarlak", "Lasirap" kelimesi "Laşirap" olarak geçmiştir. Bunun yanı sıra "nikili lakap" ve "ige auş" adlı kral isimleri de Orta Asya Türk isimlerinde "İg Auş" şeklinde kullanılmıştır. (MK).

sahalarında, özellikle de askeri işlerde hizmet etmişler. Bu şekildeki bir ardıcıl tarihi olgu kendisini her alanda açık şekilde gösteriyordu ki, ikinci yerleşik ahalinin yarattığı devletler, bir süre geçtikten sonra güçlü, savaşçı yarı-göçebe topluluklardan kendi ordusuna genç savaşçılar toplamıştır. Bu hiç de herhangi bir hükümdar veya ayanın isteği ile değil, içtimai-siyasî şartların talebinden doğmuştur. Kesin olan şudur ki, yerleşik hayat şartları ferdin askeri ve savaşçı kabiliyetini zayıflatıp, yeni güç ve yaşama başarısını kendine göre yapılandırır, içtimaiyetin istek ve ilgisine uygun bir yer tutar. Buna göre yerleşik tasarrufata dayanan yüzlerce devlet yarı-göçebelerin ani hücumuna dayanamayıp, çabucak darmadağın olmuştur. Çok garip bir tarihi süreç de kendini her zaman göstermektedir. Şöyle ki, herhangi bir yarı-göçebe topluluk veyahut birlik, yerleşik düzene sahip bir devleti yıktıktan sonra, eğer hemen yeni şartların talebiyle uyumlu, yarattıkları yeni devleti yerleşik düzene geçirirse bir kaç yıl sonra yeni bir yarı-göçebe tayfanın hücumuna dayanamayarak yok olur. Böyle bir yapı Mezopotamya'nın tarihinde kendini her zaman göstermiştir. Mezopotamya'da en eskiden beri yerleşen topluluklar tabii şartların tarım için daha yararlı olduğunu görüp, yerleşik hayat tarzına geçmişler. Sonradan yarı-göçebe Sümerler bir hamle ile oradaki yerleşikleri mağlup edip, kendi devletlerini kurmuşlar. Bir kaç yüzyıl içerisinde Sümerler de yerleşik hayata geçmiş, gittikçe savaşçılıklarını ve çevikliklerini yitirmişler. Siyasette daha ileri görüşlü olanlar ve yerleşik hayat tarzını benimseyenler askeri yönden her zaman yarı-göçebelerden geri kalmışlardır.

Bütün bunları söylemekteki maksadımız, yerleşik cemiyetle yarı-göçebe topluluklar arasında içtimai-siyasi münasebetlerin nasıl olduğunu okuyucu ve ya dinleyiciye ulaştırmaktır. Gerek Gutiler'in ve gerekse de Kas (Kaspi-Kassi) topluluklarının kaderi böyle olmuştur. Dicle'den kuzey-şarktaki dağlarda bugünkü Kerkük ve Urmiye boylarından Araz'a kadarki arazilerde yurt salan Kaslar M.Ö.III. binin sonlarında Mezopotamya'ya savaşmadan yayıldıkları halde, M.Ö. II. binin başlangıcında, takriben M.Ö. 1741'de güçlü bir hücumla oradaki Babil devletini dağıtmış, kendi hâkimiyetlerini bütün Mezopotamya'ya yaymışlardı.

Kasların komutanı Gandaş yeni devletin kurucusu oldu. Ondan sonra hâkimiyet süren II. Agum (Akküm), M.Ö.1595-1571'de Kaslar'ın, Akad'ın ve "yeryüzünün remzi dört ülkenin" hükümdarı sayılıyordu. Dicle'deki şarkta kendi varlığını koruyup saklayan Guti devleti de ona tâbi idi. Kaslar kendi selefleri ve halefleri gibi yerli idarecilik yapısına ve iktisadi-içtimai, dini münasebetlere dokunmayıp, onları saklıyorlardı.

Kasların başka bir hükümdarı Garayındaş (Kara-ındaş) Babilistan, Sümer, Akad ve Kaşşu (Kassi) ülkesinin hâkimi sayılıyordu. Onun varisleri ise nedense, "Kaşşu hükümdarı" adını kaybettiler. Görünüyor ki, bir kaç yüzyıl geçtikten sonra, onların ana yurtları artık Babilistan hükümdarı sayılan bu padişahlara tabilikten çıkmış, onlara bağlı olmak istememiştir (Avdiyev, 1970:80-81).

Böyle bir ihtimal hakikate uygundur ve bizim M.Ö.I. binin ilk yüzyıllarında Azerbaycan'ın güneyinde Hazar'dan batıya, ta Zağros dağları da dâhil olmakla, orada yaşayan yarı-göçebe ve yarı yerleşik topluluklar Midiya devletini kurmuş ve bizce Kaslar buna göre de merkezi Mezopotamya'da yerleşen Kas devletinden ayrılmıştır. Midiya devletinin bünyesinde birleşmişlerdir. Çok ilginçtir ki, Zerdüş de işte bu zamanlarda meydana çıkmış, Urmiyede yeni dinini yaymağa başlamıştır. Kadim Azerbaycan Türkleri artık yeni bir devletin-Midiyanın esas nüvesini teşkil etmeye başlamış, komşu devletlere karşı durmak için bir de yeni ideoloji yaratmışlardır. İşte buna göre de bir müddet sonra, Mezopotamya'da Kasların hâkimiyeti zayıflamış, orada Sami Babillilerin, Asurlar'ın V. sülalesi hâkimiyete gelmiştir.

Med topluluklarından birinin komutanı Deyok (Tayok), (M.Ö. 712-675), Ekbatan (Hemedan) şehrini güçlendirerek, başka toplulukların topraklarını onun etrafında birleştirmiştir (Herodotos, 1954: 54; Дьяконов, 1956: 178; Qeybullayev, 1994: 70-92, 90-136; Əliyev, 1960: 145, 224; "Medler doğunun ilk imparatorluğu olarak tarih sahnesine çıktı"; Azərbaycan Tarixi, 2007, I. cilt: 182; Гейбуллаев Г. А. Кэтногенезу азербайджанцев, 1991: 216-273, 274; Qeybullayev, 1994: 70-92; Dyakonov, 1956: 330; Qaşqay, 1992: 63). Çok gariptir ki, başkenti Ekbatan olan bu Midiya devleti Azerbaycan topluluklarının gönüllü askeri-

demokratik birliği neticesinde kurulmuştur. Midiya hükümdarları az bir zaman içerisinde Farısları (Pars), Babililer'i, Asurları mağlup ederek, Hürmüz Boğazı'ndan Hazar Denizi'ne dek büyük bir araziyi kendi hâkimiyetleri altında birleştirmişler. Belirtmekte yarar vardır ki bahsettiğimiz Kaslar bin yıldan fazla (M.Ö.III. binin sonlarından M.Ö.VIII. asra kadar) Azerbaycan'da yaşayan esas topluluklardan olmuş, aynı devirlerde Hazar denizinden Dicle nehrine kadar olan arazi "Kaspiana" ismiyle adlandırılmıştır.

Bazı tetkikatçılar, Kaslarla (Kassilerle) Hazarların büyük bir ihtimalle, aynı kökten geldiğini, daha doğrusu aynı halk olduğunu söylerler. Burada bir isim benzerliği de vardır. Hazarlardan bahseden tarihi kaynak ve edebiyatta bazı yerlerde "Haz-er" sözü "Kas-er" sözü ile aynı yazılır. Bu Türk dilleri için çok seciyedir. "k", "g", "h", "ğ" seslerinin ve s-ş-ss-z-ts-ç seslerinin birbirinin yerine kullanılması karakteristiktir. Meselâ; gara-kara-hara, dogguz-togguz, ğuz-guz: oğuz-oguz, yahşı-yahçı, almaz-almas; açmak-aşmak, goç-koç-goş; yastı-yassı vb. hatta "Hazar" sözünde "h" sesinin düştüğüne de rastlıyoruz: "Hazar" kalesine "Azer" kalesi de diyorlardı (Pletnyeva, 1976: 29).

Kas-kaz-haz etnonimlerine aynı anlama gelecek şekilde bir halkın muhtelif şekillerde söylenen adı gibi sık sık rastlanır. Bazen de Kas-er, Kes-ar, Hez-er, Ak-kas, Ak-haz sözlerinde de aynı söz kökü kendisini açık gösterir.

Bizce Kaslar sonraları Skiflere karışmış ve geri plana itilmiş ve sonradan Hazar adı ile tanınmışlar. Daha doğrusu bir kaynakta Kas-er gibi yazılan etnonim, başka bir kaynakta Hazar gibi yazılmıştır ki, bu da o kaynakların muhtelif dillerde, muhtelif devirlerde yazılması ile ilgili olmalıdır.

Fikrimizi açıkça anlaşılır kılmak için bir kaç iktibasa müracaat edelim. Kasların bizim M.Ö. VII. yüzyılın başlangıcına dek olan tarihini az da olsa saymak mümkündür. M.Ö. 702'de Asur hükümdarı Sennaharib kendi askeri seferi hakkında şöyle yazmıştır: "Ben geri dönünce atalarımın/babamın hükümdarlığı zamanlarında adlarını kimsenin duymadığı, uzak Medlerden ağır toprak vergisi aldım. Onlar benim hâkimiyetimi tanıdılar". Tarihçiler,

onun Şarkta savaştığı topluluğun Kaşşlar (Kaslar-Kassiti) olduğunu söylerler (İstoriya İrana s drevnix vremyon, 1958: 11).

Kadim Yunan kaynakları İskitlerden (Qaşqay, 2006: 56; Дьяконов, 1956: 178; Dyakonov, 1965: 186, 238; Kastariti, 1968; Herodot, I, 102; Qeybullayev, 1994: 83; Strabon, 1943, Belleten 32, 1944 Bartold, 1963-1968, C. 5: 242; Artamonov, 1936: 112-113) bahsederken onların "Akasarus"- "Ağasurus" tayfasını da hatırlatırlar ki, bunlar "Ak-kasar" "Ağ-Hazar"lar olmuştur (Sami, "Hazar" sözü; Golden, 2006: 144-15; Pitrovsky, 1976: 6; Togan, 1981: 20; Okladnikov, 1993: 23, 20; Günaltay, 1937: 5-8; Hayit, 1987: 42; Herodotos, 1973: 24; Zakiyev, 1995: 15-17, 25-2626-28; Kafesoğlu, 1993: 95).

Bizce, Arap dilli kaynaklarda "Hazarların" adlarına rastlanmaktadır. M.Ö.'ki tarihlerde buna rastlanması hiç de yersiz değildir. Bizce, bu, "Kaser"lerin Hazarlarla aynı topluluklar olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu isme bazı kaynaklarda "İçkaz", "İşkaz", "Eşkenaz" adı ile de rastlanmaktadır. Tevratda: Cumer (Sumer), Macuc, Maday, Yavan, Tubal, Maşak ve Tiras Yafes'in oğulları idi. Eşkenaz, Rifas ve Tuharma (Tugarma) ise Cumerin oğulları idiler (Tevrat, 1963: 16). Buran da Cumer (Sümer), Mecuc, Maday (Midiya tayfası), Yavan, Tubal, Maşak (Başak) ve Tiras kardeş gibi anılmaktadır ve onların birlikte Türk dilli halklara ait olduğu söylenir. Burada, Cumerin, Eşkenaz, Rifas ve Tuharme (Tugarma) adlı oğulları olduğu da kaydedilir.

Bizim MÖ X. asrın ortalarında Hazar hakanının İspanya'da halife olan III. Abdurrahman'ın saray görevlilerinden Yahudi Hazdaya (Kasdaya) yazdığı cevap mektubunda, onun halkının menşeinin Togarma (Togarm) kadar ulaşır. İlginç bir yanı da kadim Yahudi kaynaklarının bütün Türk halklarını Togarm (Toharm) olarak adlandırmasıdır (Pletnyeva, 1976:7). Hakan Togarm'ın 10 oğlu var idi. Onların içerisinde Uygur, Uğuz (Oğuz), Hazar, Bulgar, Savir (Sabir), Agiyur (Ağ-uygur) vb. gösterilir.

Bir elyazmada Musa peygamberle ilgili bir hadiste, "Musa peygamberin gemisi delindiğinde onun yanındaki Hazar adlı gulamı (savaşçı, hizmetçi, yaver vb) helak oldu" (B-3220, vərəq 3a) der. Elimizde

olan Tevrat'ın Arapça tercümesinde Musa peygamberle ilgili bütün yazıları çok dikkatle araştırsak da, böyle bir hadiseye ve "Hazar" adına rastlamadık. Ancak, bu rivayet, bir tarihi hakikatle de bağlıdır, Musa peygamberin M.Ö.XIII. asırda yaşadığını dikkate alırsak, aynı devirde Kazların (Hazarların) bütün Ön Asyada nüfuza sahip olduğunu da göz önüne getirirsek, buradaki tarihi yakınlığı görebiliriz. Belki de, şimdilik bizce de belli olmayan kaynaklarda buna ait kıymetli malumatlar vardır.

Arap dilli kaynaklarda gösteriliyor ki, Türk ve Hazar, Cumerin (Camir) oğlu değil, Tireşin oğulları idi (Taberi, Tarih, Cilt: 1: 70-76; İbn el-Esir, Cilt: 1: 79-80).

Tevrat, Hadis ve Arapça kaynaklardan alınan bu misaller sırf tarihi malumat olmasa da, onlarda bir hakikat vardır. Türk, Hazar (Kasar), Bulgar, Cumer (Sümer) vb. birbiri ile ayniyet teşkil eder, biri ötekinden türemiştir ve bu binyıllarca kendisini göstermiştir. Bir yerde bütün Türk toplulukları Hazarlar adıyla ifade bulmuş, başka bir zaman, başka yerde Oğuzlar, başka bir tarihi eserde Hunlar, Kıpçaklar, hatta son orta asırlarda Selçuklular, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Kızılbaşlar⁴ adı altında onlarca, yüzlerce Türk topluluğu birleşmiştir. Başka bir mesele de çok ilginçtir ve ister istemez dikkat çeker. Bu konu hakkında kati bir fikir söyleyemesek de onu dikkatlere sunmayı gerekli buluyoruz. Musa peygamberle ilgili tarihi rivayetleri veren İbn el-Esir, onun Hızır ile yakın olduğunu söyler (İbn el-Esir, Cilt: 1:160-163; Taberi, Tarih, Cilt: 1: 512-530).

Hızır-Hazarla aynı söylenir. Burada da bir tarihi hakikat olmalıdır. Bizime gerek yok. MÖ XV.-IX. asırlarda Mezopotamya hem Yahudilere, hem de Kaslara (Hazarlara) düşman idi ve bu devirler de Yahudilerle Hazarların askeri siyasi birliği, yakınlığı veya herhangi bir münasebeti tamamen real tarihi şartların talebinden doğabilirdi.

M. Ö. takriben II-I binyıllardaki İran ve Mezopotamya tarihinden bahsederken, İbn el-Esir, Türklerin de tarihinden sık sık bahseder, onların Babilistan'ı tuttuklarını kaydeder (İbn el-Esir, Cilt:1:165-167,207). Müellif: "Yemen meliki el-Hires er-Raiş Azerbaycan toprağında

Türlere hücum edip zarar verdi ve başına gelen hadiseyi iki taşın üzerine yazdı. Aynı iki taş Azerbaycan'da meşhurdur... Yemen melikleri Fars hükümdarlarının canişini idiler" (İbn el-Esir, Cilt: 1: 168). Başka bir yerde Türkler ile Farsların yeni bir savaşından bahseden müellif, Türklerin ülkesine dört yandan hücumla geçtiler: Bir birliği de "Hazar" tarafından gönderdiler (İbn el-Esir, Cilt:1:248). Afrasyab'ın (Afrasyab-Türklerin komutanları "Afrasyab" olarak adlandırılır. Bu genelleştirilmiş Türk hükümdarı gibi verilir) Tarkanlarından (Donuk, 1988: 45; Köprülü, 1939: 17-31; Eberhard, 1945: -337: 324)⁵ (serkerde) da öldürüldü (İbn el-Esir, Cilt: 1: 249). Bunu duyan Afrasyab askerlerini toplayıp hücumla geçer. Önce galip gelir, sonra yenilerek geri-Azerbaycan'a çekilir. Fars hükümdarı orada Afrasyab'la savaşır, sonra Azerbaycan'dan uzaklaşır (İbn el-Esir, Cilt: 1: 249). Bunlar göz önüne alınırsa, şöyle bir netice çıkarabiliriz, büyük Türk hakanlığının esas unsurlarından biri de Hazar ve Azerbaycanlılar olmuş, büyük devletlerle savaşta ilk sıralarda onlar yer almışlardır. Hakanın ordusu Hazarlardan ve Azerbaycan'ın başka topluluklarından toplanan askerlerden ibaret olmuştur. Hazar Tarkanları da, görüldüğü gibi bu savaşta büyük rol oynamışlar.

İbn el-Esir'in verdiği bir tarih ya da tarihi gerçek de dikkati çeker. Bu delil başka kadim kaynaklarda verilen malumatlarla uzlaşır ve bizim bazı ihtimallerimizi doğrular. Başka bir yandan ise, Asur hükümdarlarından adı şimdiye kadar belli olmayan birisini takdim eder. Tarih edebiyatında II. Sargon'dan (M.Ö.722'de hâkimiyete gelmiştir) sonra Sinaharib'in adı söylenmeye başlar. Ancak İbn el-Esir, Sinnaharib'den önce Kifru adlı birisi hükümdar olmuş, onu Buhtunnasır öldürmüştür, der (İbn el-Esir, Cilt: 1: 256). Ondan sonra Sinnaharib hâkimiyete geçmiş, Nineva'nın hükümdarı olmuştur. Sinnaharib

⁵ Tarkan ise herhalde başlangıçta sadece askeri bir rütbeydi, ama sonradan siyasi unvan biçiminde de kullanıldı. Tarkan unvanı ise, Beveridge tarafından Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülür. Köprülü, Beveridge'in yazısını "sathî" olarak niteler, Eberhard ve Sinor tarkan unvanını, Türkçe tarifine bağlar. Tigin unvanı Ramstedt tarafından Korece; Altheim tarafından Çince veya Farsçayla açıklanmak istenir. Gabain şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder (MK).

⁴ Safeviler (MK).

Azerbaycan hükümdarı ile birlikte Beni İsrail'e hücum etmiş, onlarla savaşmıştır. Sonra Sinnaharib'le Azerbaycan hükümdarı arasında ihtilaf ortaya çıkmış, her ikisinin askerleri birbirini mahvedene kadar savaşmışlar. Bunu gören Beni İsrail karşı hücumla geçmiş, onların ganimetlerini ele geçirmişti, der (İbn el-Esir, Cilt:1:256). Yukarıda gösterdiğimiz gibi, Asur kaynaklarında denmektedir ki, Sinnaharib uzak Midiyalılardan-Kaşşlardan toprak vergisi almış, onları da kendilerine bağlamıştı. Bu uzak Midiyalılar Hazar Denizi sahilinde yaşayan Kaslar idi. Çünkü yakın Midiyalılar Azerbaycan'ın güneyinde ve güneydoğusunda yerleşmişlerdi. Bununla da daha açıkça ifade edebiliriz ki, Hazar sahillerinde daha doğrusu Azerbaycan'ın içerilerinde yaşayan Kasların (Hazarların) hükümdarı Midiya'dan ayrı devletlerini saklamış, Sinnaharib'in müttefiki gibi bir yerde Hüzmüz Boğazı'na kadar gitmiş, geçmiş düşmanlarını orada ezmişler.

Başka tarihi kaynaklarla beraber Taberi ve İbn el-Esir'in eserlerindeki malumatlara dayanarak diyebiliriz ki, M. Ö. I. binin I. yarısında Azerbaycan'da iki devlet, Midiya ve Kas devleti kurulmuş, Azerbaycan, başka Türk devletleri ile beraber Yakın Şarkın bütün ülke ve devletleri ile içtimaî-siyasî ve medeni münasebetlerde görünür bir rol oynamıştır. Zerdüşt'ün kendisi de bu devirde yetişmiştir. İbn el-Esir, Zerdüşt bin Sugayman önceleri Yahudilerin peygamberi İrmiya'nın öğrencisi olmuştur. Sonra o, bir kitap yazdı ve o kitapla dünyayı dolaştı. Onun manasını hiç kimse anlamıyordu. Zerdüşt diyordu ki, o, semavi dildir (ve zaama ennehe lugatun semaviyyetun). Bu cümle özellikle ilginçtir. Taberi'nin "Tarihi"nde ve İbn el-Esir'in eserinin başka elyazmasında sonuncu söz semavice değil, Sümerce yazılmıştır. Kesinlikle ki, (ra) nın (vav) gibi yazılması çok sıradan bir durumdur. Eğer diğerini ele alırsak, o zaman "o sumeriyye dilidir" şeklinde değerlendirilir. Diyebiliriz ki, Avesta ilk defa Sümer (sumer) dilinde yazılmıştır. İbn el-Esir diyor ki, Zerdüşt o dilde konuşuyordu (İbn el-Esir, Cilt:1: 258-259; Taberi, Cilt:1:780-781, 813-814). İbn el-Esir'in, Zerdüşt hakkında verdiği malumatlar tamamıyla kendisini doğrular. Ona göre, Zerdüşt Filistinlidir ancak, Mecusiler'e göre (Ateşperestler) göre, onun aslı Azerbaycanlıdır. (İnne aslehu bin Azerbaycan-E. E)

Müellif devamında şöyle yazar: Avesta 12 bin inek derisine yazılmıştır ve altın işlemelidir. Zerdüşt'e kadar yerli ahali "es-Sebie" dinine-yani gök cisimlerine inanıyor, itaat ediyordu (İbn el-Esir, Cilt: 1: 258-259). Başka bir sayfada okuyoruz ki, Zerdüşt İsrail'den gelmiş, kendisini Yahudi peygamberinin elçisi gibi tanıtan bir adamla fikir mübadelesi etmiş, misafir İbranice konuşmuştu. Camasb adlı âlim ise bu konuşmayı tercüme eder (İbn el-Esir, Cilt: 1: 258-259; Seyidoğlu, 1998: 86-92)⁶. Buradan anlaşılıyor ki, Zerdüşt Filistinli ve hem de Yahudi peygamberinin öğrencisi olmamış, ancak Yahudi dini ile derinden ilgilenip, mübahaselerde kendi eğitimini daha da tekmilleştirmiştir.

İbn el-Esir'in bazı meseleleri karmaşık olarak anlatmasını dikkate almasak bile, onun eseri gerekli bir kaynak veyahut yönlendirici bir eser sayılmalıdır. Müellifin Makedonyalı İskender ve onun işgalci savaşları hakkında verdiği malumatları, başka kaynak ve edebiyatlarla da karşılaştırsak onların doğruluğu için hiç bir şüpheye yer kalmaz. Böyle olunca da, onun kaynaklarla karşılaştıramadığımız (özellikle de Azerbaycan'a ait Sümer, Akad, Babil, Asur kaynaklarının eksikliği yüzünden) malumatlarının da ekseriyetine inanmamaya hakkımız yoktur.

Bütün Asya tarihinde Türkler çok büyük rol oynamış, göçleriyle belki de yüzlerce yerleşik halk için bir işkence yuvasına çevrilen imparatorluk ve devletleri dağıtarak, içtimaî-iktisadî, medeni münasebetlerin inkişafına uzun süre etki etmişlerdir. Yarı-göçebelerin/göçebelerin beşer tarihinin inkişafındaki yeri doldurulamaz rolünü bir takım tetkikatçılar defalarca göstermişlerdir. Yine beşer tarihinin içtimaî-iktisadî inkişafını engelleyen bazı devletler bir üst kurum gibi cemiyetin taleplerine cevap veremeyerek, bazısının inkişafı için amansız çerçeveye çevrilirler.

⁶ Camasb-İranlı efsanevi filozof ve münecim, Zerdüşt dini ile ilgili söylentilerde adı sıkça geçer. Zerdüşt'ün kızı ile evlendi. Kendisi ve kardeşi Ferşüster, efsanevi İran hükümdarlarından Guştasp'in vezirliğini yaptılar. Camasb, olaylar hakkında önceden haber vermesiyle tanınmıştı. Bu bilgilere Şahname'de Guştasp ile Camasb arasında türlü dinsel, ahlaksal vb. sorunlarla ilgili soru ve cevapları içeren Camasbname adlı bir yapıtı da vardır (MK).

Cemiyet böyle olduğunda amansız işkenceler içerisinde çürümeye başlar. Böylece, aynı üst kurumlar da eninde sonunda dağılır. Ancak, yarı-göçebeler bu üst kurumları (imparatorluk ve devletleri dağıtarak) tamamen çürüyüp dağılına kadar yaşatmayıp onu hemen yıkar, cemiyet bu başı bela üst kurumlardan kurtulur.

Yarı-göçebelerin hücumu yerleşiklerin medeniyetine ağır darbeler vursa da, çoğu zaman cemiyetin inkişafında esas amil olur.

Başka açıdan da ilginç noktalar vardır. Tarih en büyük eserlerinden olan Büyük Çin Seddi, Orta Asya'da-Baktiriyada (Benveniste, 1935: JA, 226; Sherwin-White, 1993: 78: "The independence of the area Media Atropatene, named after Atropates, satrap of Media under Darius and Alexander (now Azerbaijan), under local Iranian dynasts, was pre-Seleucid"; Azerbaycan Tarixi, 2007, 7. Cilt: I: 217)⁷ İskender Seddi, Azerbaycan'da Derbend Seddi M.Ö. çok çok önce Türk halklarını parçalamak için yapılan sedler olduğu halde, nedense Türk halklarının tarihi M. Ö. III-IV asırdan başlar. XVIII. -XIX. asır Avrupa burjuva tarihçiliğinin (tarih bozanlığının) belirlediği bu yol hala da kendi gücünü korumaktadır. XIX. asırda Le Kok, Türklerin medeniyet yaratmasını hazmedememiş, onları arî Türkler, gayri-arî Türkler diye ikiye bölmeye çalışmıştır. Çağdaş Arap tarihçileri Ahmed Emin, Zeki Muhammed Hasan ve başkaları da ne yazık ki bu düşüncededirler. Marksizm diyor ki, göçerler köleliğe son verdiler ve yeni bir cemiyetin feodalizm cemiyetinin oluşmasına neden oldular.

⁷ Atropatena, Adurbadağan, Atropat Midiyası-tarihi Azerbaycan topraklarının bir hissesinde mevcut olmuş kadim devlet. Atropatena'nın arazisi şimdiki Güney Azerbaycan vilayetlerini, Azerbaycan'ın bazı arazilerini ve İran güneyinin bir hissesini kapsıyordu. Nweeya, Samuel K. (1913). Persia, the Land of the Magi Or the Home of the Wise Men (İngilizce). Philadelphia: The John C. Winston Co.. "the Caspian Sea and Ghilan bound it on the northeast, and Kurdistan on the southeast"; J. A. Talbert. Barrington atlas of the Greek and Roman world:map-by-map directory, Volume 2. -"The modern name Azerbaijan derives from Atropatene"; Chaumont, M.L. "Atropates", Encyclopaedia Iranica, vol. 3. 1, London: Routledge & Kegan Paul, 1989 (MK) .

Konumuza göre İşhanlar (İşkanlar) tarihi de hususi bir ehemmiyet kesbeder. Makedonyalı İskender'den sonra, onun devleti dağılmağa başlar, Azerbaycan, Irak ve İran da muhtelif toplulukların komutanları yeni devletlerin esasını kurarlar. Bu devletlerden biri de İşhanlar devletidir. Bu devletin tarihinin öğrenilmesi, şüphesiz ki, Azerbaycan tarihinin bir dizi karanlık yerlerini aydınlatmaya imkân verecektir.

İbn el-Esir, İşhanlar, Cibel (Azerbaycan'ın tam güney eyaletleri) ve Irak'a sahiplenip kendi devletlerini yarattılar, der. Müellif, İşhanlar'ın, İçek, Cuzerez-Guzerez İbn Sabur, Bulaş, Erduvan İbn Bulaş, Bulaş Erduvan el-Ekber (Büyük) vb. nümayendelerinin hâkimiyetinden kısaca bahsedilecek olursa, onların sayısı çoktur ve Farslar onların hâkimiyet devrini kendilerinin azaplı tarihi gibi açıklar (İbn el-Esir, Cilt: 1: 220; Taberi, Cilt: 1: 845-848).

İşhan-(İşkan) hükümdarlarının bazıları hücumla, Hürmüz Boğazı sahillerine dek gidip çıkmışlar. İşhanlar'da devlet yönetim sistemindeki uygulamalardan biri de şudur, burada hâkimiyet ırsen (nesli) değilse de, Oğuzlarda, Çerkez-Memluk Beylerinde vb. olduğu gibi başarılı komutanlara, sülalenin daha kabiliyetli üyesine geçerdii.

Burada biz muhtelif zamanlarda hâkim olan Bulaş-yahut Bulac adlı birkaç tarihi şahsiyete rastlıyoruz. İlginç olan şurasıdır ki, Kassilerin de Bulac ve Bugaş adlı komutanları olmuştur. Büyük bir ihtimalle, Dede-Korkut'taki "Buğaç (Boğaç, M.K)" adının da bunlar ile bir yakınlığı vardır. Diğer bir taraftan ise, Bilindiği gibi Hazarlarda "işhan"- "işkan" devletinde hususi vazife sahipleri, Tarkanların yardımcıları, askeri komutanlar olmuştur. İbn el-Esir, İşkanların Sasani hükümdarı Erdeşir'le (224-240) savaşlarından, Erdeşir'in oğlu Şapur'un anasının İşkanlar'dan olmasından, Erduvan'la Erdeşir'in mektuplaşmasından bahsederek, İşkanlar'ın uzun süren savaşlar sonrasında Erdeşir tarafından mağlup edildiklerini ve onların bağımsızlığına son verildiğini gösterdiğini söyler. (İbn el-Esir, Cilt: 1: 220-223; Taberi, Cilt: 1: 964-969).

Bizce İşkan (İşhan) devleti muhtelif isimlerle, -Kas, Kass, Kasar, Eşkinaz, Eşkan (Skif) ve Hazar adı ile ortaya çıkan halkın en

eskisi ile orta asırları arasında bir kavşaktır. Bu devletten sonra Samanilerle Türk hakanları arasında olan savaşlardan bahseden müellif, Sasani hükümdarları, Türk Hakanı ile savaşa Azerbaycan'da başlıyor ve galip gelince de, Derbend, Alan'a kadar ulaşıyorlardı. Yani Hazar ülkesiyle savaşıyordu. Ancak müellif bir iki sayfada "Türk hakanı" yazıyorsa da, başka bir sayfada ise onu "Hazar Hakanı" olarak adlandırıyor. Pletnyeva çok ilginç bir iktibas getirerek gösteriyor ki, Bizans

imparatoru Mavriki'nin (582-602) iç İskit'ten üç kardeş çıktı. Birinin adı Bulgar, ikincisinin adı "Hazarik" idi. Bir diğeri'nin adı kaynakta gösterilmiyor (Pletnyeva, 1976: 15). Burada biz Skif, Hazar, Bulgar vb. sinin aynı olduğunu söylüyoruz. M.Ö.III.asırdan-VIII. asra kadar yani ilk feodalizm devrinde Hazarların siyasi faaliyetine ait malumatlar İbn el-Esir'de geniş yer tuttuğundan bu konudan ayrıca bahsedilmelidir.

KAYNAKÇA

- Artamanov, M. İ. (2004). **Hazar Tarihi**, Çev: Ahsen Batur, İstanbul.
- Artamonov, M. İ. (1936). **Oçerki Drevneyşey İstorii Hazar**, Leningrad.
- Ävdiyev, V. İ. (1948a). İstoria Drevnogo Vostoka, **OGİL**, Gospolitizdat, s. 41.
- Ävdiyev, V. İ. (1948b). İstoria Drevnogo Vostoka, **OGİL**, Gospolitizdat, s. 23.
- Avdiyev, V. İ. İstoriya Drevneqo Vostoka, Moskva, 1970.
- Avdiyev, V. İ. (1974). **Orta Asyada Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri**, Çev. Abdülkadir İnan, TTK, Tercüme Eserler, nr. 40/102.
- Azerbaycan Tarixi**. (2007). I. Cilt, Bakı.
- B-3220, vərəq 3a**
- Balkan, K. (1990). "Eski Ön Asya'da Kut (veya Gut) Halkını Dili İle Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", *Erdem Dergisi*, C. 6, S 16, Ocak, s. 9.
- Bartold, V. V. (1963-1968). **Soçineniya**, C. 5, Nauka, Moskva, s. 242
- Benveniste, E. (1935). Le Nim de La Ville de Ghazna, **JA**, 226.
- Bibleyskiye Skazaniya**, (1969). Moskva.
- Bikerman, E. (1975). **Xronoloqiya Drevneqo Mira**, Moskva.
- Brentes, B. (1976). **Ot Şanidara do Akkada**, Moskva.
- Chaumont, M. L. (1989). "Atropates", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 3. 1, London.
- Donuk, A. (1988). **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul.
- Dunlop, Douglas M. (1954). **The History of the Jewish Khazars**, N. J.: Princeton University Press, Princeton.
- Dyakonov, İ. M. (1956). **Midiya Tarixi**, Moskva-Leningrad.
- Eberhard, W. (1945). "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", **TTK-Belleten**, c. 9, Sayı: 33-36, Ankara, s. 319-337.
- Ebülfeyz Eliyev**. (2 april 1982), Bakı.
- El İstahrî. (1901). "The Book of Climates-Collection of Materyals Relating to Places and Peoples of the Caucasus", Sayı: 29, Tiflis, s. 41.
- Əliyev, İqrar. (1960). **Midiya Tarixi**, Bakı.
- Golden, P. B. (1971). "Hazar Dili", **TDAY**, s. 150.
- Golden, P. B. (1980). **Khazar Studies, An Histohco-Phihlogical Inauiry into The Origins of the Khazars, I (inceleme), II (Kaynak Yazmaların Fotokopileri)**, Budapest.
- Golden, P. B. (2006). **Hazar Çalışmaları**, Çev. E. Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, Nu: 31, İstanbul.
- Günaltay, Ş. (1937). "Sakalar", **Tarih Semineri Dergisi**, Sayı:1, s. 5-8.
- Hayit, B. (1987). **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, İstanbul.
- Hazarlar. (1993). **Temel Britannica Ansiklopedisi**, Cilt: 8, s. 110-111, İstanbul.
- Herodotos. (1973). **Herodot Tarihi** (Çev. M. Ökmen), İstanbul.
- Herodotus. (1954). **The Histories**, tr. Aubrey De Sélincourt (Penguin Books).
- İbn el-Esir, el-Kamil fi-t-tarih, 1 c. s. 220.

- İbn Havkal. (1906). **"The Book of Roads and Kingdoms-Collection of Materyals Relating to Places and Peoples of the Caucasus"**, Sayı: 38, Tiflis, s. 107.
- İnanlı, Özel. (1949). "Sümerlerin Dünya Görüşü ve Bâbil Edebiyatına Toplu Bir Bakış", *AÜDTCFD*, 7. Cilt, Aralık, 4. sayı, Ankara.
- İstoriya İrana S Drevnix Vremyon.** (1958). Leninqrad, səh. 11.
- Kafesoğlu, İ. (1993-1999). **Türk Milli Kültürü**, İstanbul.
- Khazar. (2011). "Encyclopædia Britannica. Ultimate Reference Suite, Chicago: *Encyclopædia Britannica*.
- Kononov, A. N. (1978-1979; 1976-1981). Oçerk İstorii İzuçeniya Tureckogo Yazıka, 1978-1979. Leningrad, 1976/1981, s. 265-270, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, *Bellekten*, 21. 11. 2008.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç. (1980). **Grammatika Yazıka Tyurkskix Runiçeskix Pamyatnikov** (Rusça).
- Köprülü, M. F. (1939). "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, 1932-39, İstanbul, s. 17-31.
- Kurat, A. N. (1992). **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi, Ankara.
- Kuzgun, Ş. (1993). **Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi**, Alıç Matbaacılık, Ankara.
- Labat R. Kastariti. (1968). Phraorte et les debuts de l'histoire mede, **JA**, CCXLIX, 1.
- Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu. (2007). **Azərbaycan Tarixi**, Yeddi. ciltə, "Elm", Cilt I, Bakı, səh 217.
- Nweeya, Samuel K. (1913). **Persia, the Land of the Magi Or the Home of the Wise Men** (İngiliscə). Philadelphia.
- Okladnikov, A. P. (1993). İç Asya'da Paleolitik-Neolitik Toplum ve Kültür, İnsanlık Tarihi, (Haz. A. Enel), Ankara.
- Pitrovsky, B. B. (1976). "İskitlerin Dünyası", *UNECCO-Görüş Dergisi*, Sayı 12, s. 6.
- Pletnyeva, S. A. (1976). **Xazarı**, Moskva.
- Qaşqay, S. **Qədim Azərbaycan Tarixi Mixi Yazılı Mənbələrdə**. Bakı, 2006.
- Qaşqay, S. (1992). **Manna Dövləti**, Bakı.
- Qeybullayev, Q. (1994). **Azərbaycan Türklərinin Təşəkkül Tarixindən**. Bakı.
- Rásonyi, László. (1971). **Tarihte Türklük**, Ankara.
- Rudenko, S. İ. (1952). **Gornoaltayskie Naxodki i Skifi**, Moskva- Leningrad.
- Sami, Şəmsəddin, "Xəzər" sözü, **Qamus**.
- Seferoğlu, Ş. K. (1982). **101 Soruda Kürdlerin Türklüğü**, TKA E Yayınları, Ankara.
- Seyidoğlu, Bilge. (1998). Kültürel Bir Sembol: Yılan, **Folkloristik Prof. Dr. Dursun. Yıldırım Armağanı** (Hızl, Metin Özarslan-Özkul Çobanoğlu), Ankara.
- Strabon. (1969). **Geographika**, (Çev A. Pekman), İstanbul.
- Susan M. Sherwin-White, Amélie Kuhrt. (1993). **From Samarkhand to Sardis: a New Approach To The Seleucid Empire**, University of California Press.
- Talbert, J. A., Barrington Atlas of The Greek and Roman World: **Map-By-Map Directory**, Volume 2. -"The Modern Name Azerbaijan Derives From Atropatene".
- Təbəri. **Tarih**, 1 c, səh, 512-530.
- Togan, A. Z. V. (1981). **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi. (1970). "Hazarlar mad. ", Cilt V, İslam Ansiklopedisi (Türk), s. 398.
- Tevrat. (1963). **el-İshah el-Aşar**, Kahire.
- Zakiyeviç, M. F. (1995). **Tatarı Proplemi İstorii İ Yazıka**, Kazan.
- Гейбуллаев, Г. А. (1991). К Этногенезу **Азербайджанцев**. Том 1. Баку.
- Дьяконов, И. М. (1956). **История Мидии**, Moskva-Leningrad, стр. 178.

ORJİNAL METİN

Azərbaycan tarixindən səhifələr (İbn Əl-Əsir Xəzərlər haqqında)

Öncə, məsələnin qoyuluşu haqqında bir neçə söz söylənməsi qaçılmazdır.

Min illərlə Yaxın Şərqi və Cənubi Avropanın tarixində çox önəmli bir yer tutan xəzərlər haqqında söz deməyə çox çalışılsa da, ancaq gərəyincə iş görülməmişdir. Bunu bütün tarixçilər, xüsusən xəzərləri araşdırırlar, həmişə etiraf etmişlər. Xəzərlər yüz illərlə Xəzər dənizi və Qara dəniz yonlarında yürümüş, öz adlarını əbədi olaraq "Xəzər" dənizinə yazmış, Şərqi Avropa xalqlarına dövlət qurmaqda, dövlətçilik qaydalarına yiyələnməkdə, dövlətçilik tərbiyəsi almaqda ilk müəllim olmuşlar. Artamanovun dili ilə desək, xəzərlər heç də pis dövlət nümunəsi yaratmamışlar. Kononovun türk dillərinin təsnifatı cədvəlində göstərilir ki, Azərbaycan və Xəzər dillərinin kökü qərbi hun dilində birləşir. Qərbi Hunlar isə eramızın II yüzilliyinə qədər təşəkkül tapmış və geniş əraziləri öz hakimiyyətləri altında birləşdirmişdilər. Bizcə bu görkəmli alimin təsnifatı tarixilik prinsiplərindən daha çox, bu dillərin müasir vəziyyəti nəzərə alınmaq şərti əsasında, ən çoxu isə V-VII əsrlərdən sonra olan abidələr əsasında yaradılmışdır. Daha doğrusu, müasir türkologiyanın yalnız dilçilik baxımından nailiyyətləri əsasında məsələyə yanaşılmışdır. Ancaq, xəzərlərin başqa yöndə elə bir tarixi var dır ki, bu tarix araşdırıldıqdan sonra, yəqin ki, bu məsələyə yenidən baxmaq lazım olacaq. Biz məsələni elə bu yöndən də qoymaq istəyir və bunu daha düzgün sayırıq. Məsələnin birinci yönü orasındadır ki, türklər Qərbi Asiyada və Şərqi Avropada ilk öncə hun adı ilə yox, "tukar", "sibir", "xəzər", "azər", "kas", "biçənək", "skif" və s. adlarla tanınmışlar.

İbn əl-Əsirin "əl-Kamil fi-t-tarix" əsərində qədim xəzərlər haqqındakı yazılara

keçməzdən qabaq, bu yuxarıda dediyimizi çox yığcam da olsa göstərməyi gərəkli sayırıq. Aydındır ki, dünya tarixçiliyi hələlik şumerləri tarixin başlanğıcı sayır, Şumerdən öncəni isə "protoşumer" adlandırır yeni araşdırmalar aparırlar.

Xəzərlərin tarixi Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir bölməsini təşkil edir. Ona görə də Azərbaycanın ən qədim tarixinin bəzi ilişkələrini göstərmək qaçılmazdır.

Azərbaycan ən əski çağlardan dünya mədəniyyətinin və bəşəriyyətin beşiklərindən biri olub. Azərbaycan qədim Şumer-Akkad, Babil, Urartu, İran və hətta Yəhudi, Yunan və Roma-Bizans dövlətlərinin və xalqlarının müxtəlif hərbi, siyasi, mədəni münasibətlərində ortaq bir yer tutmuş, Orta Asiya və Avro-Asiya düzənliklərində yaşayan xalqların Ön Asiya və Aralıq dənizinə keçidində körpü rolunu oynamışdır.

V.İ. Avdiyev yazır: "Zaqafqaziya, Orta Asiya tayfalarını Qara dəniz və Aralıq dənizi rayonlarının xalqları, ölkələri və mədəniyyət mərkəzləri ilə bağladığı kimi, tarixi eramızdan qabaq III minilliyə gedib çatan bu ölkə də (Elam-Ə.Ə) qədim İran xalqlarını Ön Asiyanın mədəni mərkəzləri ilə birləşdirən həlqələrdən biri idi"¹

Ən qədim dünya tarixini araşdıran müasir dünya tarixçilərinin çoxu Şumer və ondan öncə (protoşumer) dövründə Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən xalqların, dövlətlərin, mədəniyyətin tarixini öyrənərkən qeyd edirlər ki, bu ərazi bəşər tarixi və mədəniyyətinin beşiyidir. Bu haqda heç bir mübahisəyə artıq yer qalmamışdır və Mesopotamiyanın tarixi demək olar ki, böyük bir çoxğunluqla, bəlkə də böyük bir bəhsə-bəhslə öyrənilir.

Görkəmli polşa alimi Zenon Kasidovski haqlı olaraq şumerləri bəşər mədəniyyətinin ilk yaradıcılarından sayır

və yazır: "Son vaxtlara kimi biz hesab edirdik ki, Avropa mədəniyyəti hər nəyi varsa Yunanıstana borcludur. Ancaq ən yeni araşdırmalar göstərdi ki, bir çox münasibətlərdə biz beş min il bundan qabaq Şumer xalqının dühası ilə yaradılan varlıqların varisiyik"²

Şumerlərin yaratdığı nəhəng mədəniyyətə söz ola bilməz. Ancaq, bir sıra tarixçilər haqlı olaraq belə bir sorğu ortaya qoyurlar ki, bəs bu mədəniyyətin kökləri haralara gedib çıxır və onun ilkin özləri necə imiş?

Marksist alman alimi Bürhard Brentes çoxlu arxeoloji qazıntılara və şumerçilərin geniş araşdırmalarına əsaslanaraq belə bir ehtimala gəlir: "Görünür ki, Şumerlər bu əraziyə (Mesopotamiyaya -Ə.Ə) yalnız e.q. 4 minilliyin ortalarında, ya da başlanğıcında şimal-şərqdən girmiş və Dəclə-Fəratın aşağı axınının da ilkin şəhər dövlətləri yaratmışlar"³

Müəllifin bu əsərində Azərbaycanın ən qədim tarixinə aid çox maraqlı dəlillər vardır. Əgər müəllifin bu yuxarıda göstərdiyimiz ehtimalını doğru götürsək belə bir nəticə çıxara bilərik: Şumerlər Mesopotamiyaya "şimali-şərqdən girmişlərsə" deməli Azərbaycandan oraya getmişlər. Çünki Mesopotamiyanın şimali-şərqi boyhəbəy Azərbaycanla həmsərhəddir. Bəlli olduğu kimi dünyada ilk yazı mədəniyyətinin əsasını şumerlər qoymuşlar. B.Brentes şumer yazılarından 21 söz çıxarıb göstərir ki, bunlar şumerlərin deyil, şumerlərə qədər orada yaşayan xalqlardan götürülmüşdür. Bu sözlər arasında, müəllif "əkər"(eqer), "utul", "tibira" sözlərini də göstərir. "əkər" in tərcüməsini "paxar" - əkinçi - əkər, "utul" un tərcüməsini "pastux" - çoban (ot+ul) = otaran; "tibira" nın tərcüməsini "jestyanşik" - tənəkəçi = dəmirçi kimi vermişdir. İstər "əkər", istərsə də "ot+ol"="ot-ul" və "tibira-timir" sözləri bugünkü Azərbaycan türkcəsi dilindəki

mənalarına çox yaxındır. Şumer dilində geniş ölçüdə tez-tez işlədilən "Ata" = azər. "ata", "Ama" = azər. "ana", "ər" = azər. "ər" - kişi, döyüşçü və "ər", "ar" şəkilçiləri "su" - azər. "su", Dumu-su=oğul-su, və s. göstərir ki, şumerlər Azərbaycanla sıx-sıx bağlı olmuşdur. Bu bağlılıq ya genetik, ya da mədəniyyət yolu ilə baş vermişdir.

Şumerlərin ilkin vaxtlarında "Dumu-su" (Dumu-zi) bütün heyvan və bitkilərin həyatvericisi, onun o dünyadan qayıtması isə hər il baharın başlanmasına səbəb sayılmışdır. Daha sonralar Dumu-su yalnız heyvandarlığın himayəçisi sayılmışdır. Azərbaycanın şumerlərdən qabaq da Mesopotamiya ilə əlaqəsinə aid tarixi dəlillər var. Yenə həməm müəllif göstərir ki, "Dumu-zi" inamı Şimali İrandan - yəni Cənubi Azərbaycandan gəlmişdir. Bundan başqa Azərbaycanın cənubunda "Dalma-Təpə"də apılan qazıntılar Azərbaycan və Mesopotamiyanın qədim əlaqələrini göstərir. "Dolmatəpə"də tapılan və eramızdan əvvəl V minilliyin ortalarına aid edilən gil qablar, Şumerlərin gil qablarına çox yaxındır. T.Yohanın Dalmatəpə qazıntıları haqda verdiyi məlumatlarına əsaslanan Burhard Brentes yazır: "Müxtəlif qablar (şumerlərin - Ə.Ə) naxış motivlərinə görə, indiyə qədər az tanınmış və Azərbaycandakı (Azərbaycanın cənubi-qərbində) Dolmatəpə saxsılarının naxışlarına çox yaxındır"⁴. Bütün bunlardan belə nəticə çıxır ki, e.q. V minilliyin ortalarında Azərbaycanın cənub-qərbində yaşayan şumerlər orada protoşumer mədəniyyətinin ilkin köklərini yaratmış, e.q. IV minilliyin başlanğıcında Mesopotamiyaya yiyələnəndən sonra, onu orada inkişaf etdirmişlər. Azərbaycanın qədim tarixini Mesopotamiya ilə bağlayan başqa bir qüvvə qutlar olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, e.q. III minilliyin sonlarında qutlar hücum edərək Mesopotamiyaya girmiş və Akkad dövlətinə son qoymuşlar. Bütün tarixçilər göstərir ki, qutlar Zaqros dağlarında

yaşayırdılar. Azərbaycanın cənub və cənub-qərbində yerləşən Zaqros dağları neçə min illərlə

elat-maldar tayfalarının məskəni olmuşdur. Qutlar Mesopotamiyada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüşdür. Kitabələrə görə "dağlar əjdəri" allahların düşməni Şumer hökmlərini dağlara aparan son Qut başçısı Tirikan (Türkan, Dirkaan, Dirikaan - Ə.Ə) e.q. 2109 ildə qiyam etmiş şumerlərin başçısı Utukaqal tərəfindən öldürülmüşdür⁵. Qutlar Şumerdən öz qədim məskənlərinə çəkilməmişlər. Azərbaycanın qədim tarixində görkəmli yer tutan xalqlardan biri də Kaslardır. Kas, yaxud kass-kazlar kimdir?

İlk öncə bu sözün mənə və ədəbiyyatda rast gələn müxtəlif şəkillərini göstərək. Bir yerdə "Kas" kimi yazılan bu söz başqa bir yerdə "Kass", o birisində "Kaşş" və "Kaş", başqa birisində "Kassi" və ya "Kaspi" kimi də yazılır. Mütəxəssislər göstərir ki, "Kaspi" - "Xəzər" dənizinin adı da bu tayfa ittifaqının adı ilə bağlıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, "kas"lar qabaqcadan Xəzər dənizi yonlarında yaşamış, sonradan Azərbaycanın cənubunda da və cənub-qərbində daha çox bir yerə toplaşmışlar. Deməli, kaslar Azərbaycanın ən qədim əhalisindən olan bir tayfa ittifaqı imiş. Kaslar və yaxud Kassilər eramızdan öncə III minilliyin başlanğıclarında Azərbaycanın cənub-qərbindən, Urmiya gölü ətrafı və Zaqros dağlarından Mesopotamiyaya da yayılmış, dinc yolla həmin ərazidəki dövlətlərin içərisinə girmiş, orada müxtəlif peşə və sənət sahələrində, xüsusən hərbi işlərdə xidmət etmişlər. Belə bir ardıcıl tarixi proses özünü hər anda açıq şəkildə göstərir ki, əkinçi oturaq əhalinin yaratdığı dövlətlər, bir qədər keçəndən sonra güclü, döyüşkən elat tayfalarından öz ordusuna gənc döyüşçülər toplamışdır. Bu heç də hər hansı bir hökmdar və ya əyanın istəyi ilə deyil, ictimai-siyasi şəraitin tələbindən doğmuşdur. Sözsüz ki, oturaq həyat şəraiti fərdin hərbi və döyüşkənlik

qabiliyyətini zəiflədir, o, burada təbii seçki, yəni güc və qabiliyyətə, yaşamaq bacarığına görə öz yerini itirib, ictimaiyyətin istək və marağına uyğun mövqə tutur. Buna görə oturaq təsərrüfata əsaslanan yüzlərlə dövlət elatların ani bir hücumuna dözməyib, tezliklə darmadağın olmuşdur. Çox qəribə bir ardıcıl tarixi proses də özünü həmişə göstərməkdədir. Belə ki, hər hansı bir elat tayfa və yaxud tayfa ittifaqı, oturaq təsərrüfata əsaslanan dövləti yıxdıqdan sonra, əgər həməni yeni şəraitin tələbinə uyğunlaşsın, yaratdıqları yeni dövləti də oturaq təsərrüfat üstünə keçirsə bir neçə ildən sonra yeni bir elat tayfanın hücumuna tab gətirməyib məğlub olur. Belə bir gedişat Mesopotamiyanın tarixində özünü həmişə göstərmişdir. Mesopotamiyada lap uzaq keçmişdən yurd salan tayfalar təbii şəraitin əkinçilik üçün daha yararlı olduğunu görüb, oturaq həyat tərzinə keçmişlər. Sonradan elat şumerlər bir həmlə ilə oradakı oturaqları məğlub edib, öz dövlətlərini qurmuşlar. Bir neçə yüzilliklər içərisində şumerlər də oturaq həyata keçmiş, getdikcə döyüşkənlik və çevikliyi itirmişlər. Siyasətdə daha uzaqqörən və ayıq olan oturaqlar hərbi cəhətdən həmişə elatlardan geri qalırdılar.

Bütün bunları sadalamaqda məqsədimiz oturaq cəmiyyətlə elat tayfalar arasında ictimai-siyasi münasibətlərin necə olmasını oxucu və ya dinləyiciyə çatdırmaqdır. İstər qutların və istərsə də Kas (Kaspi-Kassi) tayfaların da taleyi belə olmuşdur. Dəclədən şimal-şərqdəki dağlarda bugünkü Kərkük və Urmiya boylarından Araza qədərki ərazilərdə yurd salan kaslar eramızdan qabaq III minilliyin sonlarında Mesopotamiyaya dinc yolla yayıldıkları halda, e.q. II minilliyin başlanğıcında, təqribən e.q. 1741-ci ildə güclü bir hücumla oradakı Babil dövlətini dağıtmış, öz hakimiyyətlərini bütün Mesopotamiyaya yaymışlar.

Kasların başçısı Qandaş yeni dövlətin yaradıcısı oldu. Ondan sonra hakimiyyət sürən II Ağum (Akküm) e.q. 1595-1571 kasların, Akkadın və "yer üzünün rəmzi dörd ölkənin" hökmdarı sayılırdı. Dəclədən şərqdə hələ də öz varlığını qoruyub saxlayan Qut dövləti də ona tabe idi. Kaslar öz sələfləri və xələfləri kimi yerli idarəçilik quruluşuna və iqtisadi-ictimai, dini münasibətlərə toxunmayıb, onları saxlayırdılar. Kasların başqa bir hökmdarı Qarayındaş (Kara-ındaş) Babilistan, Şumer, Akkad və Kaşşu (Kassi) ölkəsinin hakimi sayılırdı. Onun varisləri isə nədənsə, "Kaşşu hökmdarı" adını qeyb etmişlər. Görünür ki, bir neçə yüzil keçdikdən sonra, onların doğma yurdları artıq Babilistan hökmdarı sayılan bu padşahlara tabeçilikdən çıxmış, onlara bağlı olmaq istəməmişlər⁶

Belə bir ehtimal tam həqiqətə uyğundur ki, bizim eradan qabaq I minilliyin ilk yüz illərində Azərbaycanın cənubunda Xəzərdən qərbə, ta Zaqros dağları da daxil olmaqla, orada yaşayan elat və yarımoturaq tayfalar Midiya dövlətini yaratmış və bizcə kaslar buna görə də mərkəzi Mesopotamiyada yerləşən Kas dövlətindən qopub, Midiya dövlətinin tərkibində birləşmişlər.

Çox maraqlıdır ki, Zərdüşt də elə bu vaxtlarda meydana çıxmış, Urmiyada yeni dinini yaymağa başlamışdır. Qədim Azərbaycan türkləri artıq yeni bir dövlətin - Midiyanın əsas nüvəsini təşkil etməyə başlamış, qonşu dövlətlərə qarşı dayanmaq üçün həm də yeni ideologiya yaratmışlar. Elə buna görə də bir müddət sonra, Mesopotamiyada kasların hakimiyyəti zəifləmiş, orada sami babillilərin, assurların yeni - IV sülaləsi hakimiyyətə gəlmişdir.

Midiya tayfalarından birinin başçısı Dayok (Tayok), (e.q. 712 - 675), Ekbatan (Həmədan) şəhərini gücləndirərək, başqa tayfaların torpaqlarını onun ətrafında birləşdirmişdir. Çox qəribədir ki, paytaxtı Ekbatan olan bu Midiya dövləti

Azərbaycan tayfalarının könüllü hərbi demokratik ittifaqı nəticəsində yaradılmışdır. Midiya hökmdarları az bir zaman içərisində farsları (pars), babilliləri, assurları məğlub edərək, Aralıq dənizindən Xəzər dənizinədək böyük bir ərazini öz hakimiyyətləri altında birləşdirmişlər. Bunu da əlavə edək ki, bəhs etdiyimiz kaslar min ildən çox (e.q. III minilliyin sonlarından e.q. VIII əsrə qədər) Azərbaycanda yaşayan əsas tayfalardan olmuş, həmin dövrlərdə Xəzər dənizin ən Dəclə çayına qədər ərazi "Kaspiana" da adlanmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, kaslarla (Kassilərlə) xəzərlər çox ehtimal ki, eyni kökdəndir, daha doğrusu eyni xalqdır. Burada bir ad uyğunluğu da vardır. Xəzərlərdən danışan tarixi mənbə və ədəbiyyatda bəzi yerlərdə "Xəz-ər" sözü "Kas-ər" sözü ilə eyni götürülür. Bu türk dilləri üçün çox səciyyəvidir. "k", "q", "x", "ğ" səslərinin və s - ş - ss - z - ts - ç səslərinin bir birini əvəz etməsi xarakterikdir. Məs: Qara - kara - xara, doqquz - toqquz, ğuz - quz: oğuz - oquz, yaxşı - yaxçı,almaz - almas; açmaq - aşmaq, qoç - koç - qoş; yastı - yassı və s. hətta "Xəzər" sözündə "x" səsinin düşümünə də rast gəlirik: "Xəzər" qalasına "Azər" qalası da deyirdilər.⁷

Kas - kaz - xaz etnonimlərinə eyni mənada, bir xalqın müxtəlif səslənən adı kimi tez-tez rast gəlinir. Bəzən də Kas-ər, Kes-ar, Xəz-ər, Ak-kas, Ak-xaz sözlərində də eyni söz kökü özünü açıq göstərir. Bizcə kaslar sonra da skiflərə qarışmış və bir qədər arxa plana keçmiş, sonradan xəzər adı ilə tanınmışlar. Daha doğrusu bir mənbədə kas-ər kimi yazılan etnonim, başqa bir mənbədə xəzər kimi yazılmışdır ki, bu da o mənbələrin müxtəlif dillərdə, müxtəlif dövrlərdə yazılması ilə bağlı olmalıdır.

Fikrimizi açıq çatdırmaq üçün bir neçə iqtibasa müraciət edək. Kasların bizim eradan qabaq VII yüzilliyin başlanğıcından olan tarixini az da olsa ardıcıl izləmək mümkündür. E.q. 702-ci ildə Assuriya

hökmdarı Sinnaharib öz hərbi səfəri haqda belə yazmışdır: "Mən geri qayıdanda atambabamın hökmdarlığı vaxtlarında adlarını kimsə eşitməmiş, uzaq midiyalılardan ağır torpaq vergisi aldım. Onlar mənim hakimiyyətimi tanıdılar". Tarixçilər göstərir ki, onun Şərqdə döyüşdüyü tayfa Kaşşlar (kasslar - kassiti) olmuşdur⁸

Qədim yunan mənbələri skiflərdən bəhs edərkən, onların "Akasarus" - "Ağasurus" tayfasını da xatırladırlar ki, bunlar "Ak-kasar" - "Ağ-xəzər"lər olmuşdur.⁹

Bizcə, ərəbdilli mənbələrdə "xəzərlərin" adlarına eramızdan qabaqkı tarixi hadisələrdə rast gəlməyimiz də yersiz deyil, bu məhz "kasər"lərin xəzərlərlə eyni olmasından meydana gəlmişdir.

Bu ada bəzi mənbələrdə "içkaz", "işkaz", "əşkənaz" adı ilə də rast gəlmək olur. Tövratda göstərilir: Cumər (Sumər), Macuc, Maday, Yavan, Tubal, Maşak və Tiras Yafəsin oğulları idi. Əşkənaz, Rifas və Tuxarma (Tuqarma) isə Cumərin oğulları idilər.¹⁰ Sözsüz ki, burada Cumər (Şumer), Məcuc, Maday (Midiya tayfası), Yavan, Tubal, Maşak (Başaq) və Tiras qardaş kimi götürülməklə, onların birlikdə türkdilli xalqlara aid olduğu bildirilir. Cumərin Əşkənaz, Rifas və Tuxarmə (Tuqarma) adlı oğulları olduğu qeyd edilir. Bizim eranın X əsrinin ortalarında Xəzər xaqanı İspaniyada xəlifə III Əbdürrəhmanın saray adamlarından olan yəhudi Xazdaya (Kasdaya) cavab məktubunda bildirir ki, onun xalqının mənşəyi Toqarma (Toqarom) gedib çıxır. Həm də çox maraqlıdır ki, qədim yəhudi mənbələri, bütün türk xalqlarını Toqarm (Toxarm) adlandırır.¹¹ Xaqan bildirir ki, Toqarmın 10 oğlu var idi. Onların içərisində Uyğur, Uğuz (Oğuz), Xəzər, Bolqar, Savir (Sabir), Aqiyur (Ağ-uyğur) və s. göstərilir. Bir əlyazmada Musa peyğəmbərlə bağlı bir hədisdə göstərilir ki, "Musa peyğəmbərin gəmişi deşiləndə onun yanındakı Xəzər adlı

qulamı (döyüşçü, xidmətçi, yavər və s.) həlak oldu"¹²

Əlimizdə olan Tövratın ərəbcə tərcüməsində Musa peyğəmbərlə bağlı bütün yazıları çox diqqətlə araşdırsaq da, belə bir hadisəyə və "Xəzər" adına rast gəlinmədi. Ancaq, bu rəvayət sözsüz ki, bir tarixi həqiqətlə də bağlıdır, Musa peyğəmbərin bizim eradan qabaq XIII əsrdə yaşadığını nəzərə alsaq, həmən dövrdə kazların (xəzərlərin) bütün Ön Asiyada nüfuzlu yer tutduğunu da göz önünə gətirsək, burada bir tarixi yaxınlıq görürük. Bəlkə də, hələlik bizə bəlli olmayan mənbələr də buna aid qiymətli məlumatlar vardır. Ərəb dilli mənbələrdə göstərilir ki, Türk və Xəzər Cumərin (Camir) oğlu yox, Tirəşin oğulları idi.¹³

Tövrat, hədis və ərəb dilli mənbələrdən gətirilən bu misallar sırf tarixi məlumat olmasa da, onlarda bir həqiqət var ki, Türk, Xəzər (Kasar), Bulqar, Cumər (Şumer) və s. bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir, biri o birindən törəmədir. Bu minillərlə özünü tarix boyu göstərmişdir. Bir yerdə bütün türk tayfaları adından xəzərlər çıxış etmişsə, başqa bir vaxt, başqa yerdə oğuzlar, başqa bir tarixi şəraitdə hunlar, qırçaqlar, hətta son orta əsrlərdə səlcuqlar, qaraqoyunlu, aqçoyunlu və qızılbaşlar adı altında onlarca, yüzlərcə türk tayfaları birləşmişdir. Başqa bir məsələ də çox maraqlıdır və istər-istəməz diqqəti cəlb edir. Bu haqda qəti bir fikir söyləyə bilməsək də onu nəzərə çatdırmağı gərəkli sayırıq. Musa peyğəmbərlə bağlı tarixi rəvayətləri verən İbn-əl-Əsir, onunla Xızırın yaxın olduğunu söyləyir.¹⁴ Xızır - Xəzərlə eyni səsləşir. Burada da bir tarixi həqiqət olmalıdır. Bizim eradan qabaq XVI-X əsrlər də Mesopotamiya həm yəhudilərə, həm də kaslara (xəzərlərə) düşmən idi və bu dövrlər də yəhudilərlə xəzərlərin hərbi-siyasi ittifaqı, yaxınlığı və ya hər hansı bir

münasibəti tam real tarixi şəraitin tələbindən doğula bələrdi.

Eramızdan qabaq təqribən II-I minilliklərdəki İran və Mesopomiya tarixindən bəhs edərəkən, İbn əl-Əsir türklərin də tarixinə tez-tez toxunur, onların Babilistanı tutduqlarını qeyd edir.¹⁵ Müəllif bir yerdə yazır: “Yəmən məliki əl-Hirəs ər-Raiş Azərbaycan torpağında türklərə hücum edib tələfat verdi və başına gələn hadisəni iki daşın üzərinə yazdı. Həmin iki daş Azərbaycanda məşhurdur... Yəmən məlikləri fars hökmdarlarının canişini idilər”.¹⁶ Başqa bir yerdə türklər ilə farsların yeni bir müharibəsindən yazan müəllif qeyd edir ki, türklərin ölkəsinə dörd yandan hücum keçdilər: bir qoşun da “Xəzər” tərəfdən göndərdilər.¹⁷

Əfrasyabın (Əfrasyab - türklərin başçıları “Əfrasyab” adlandırılır. Bu ümumiləşdirilmiş türk hökmdarı kimi verilir) tarixlərindən (sərkərdə) da öldürüldü.¹⁸ Bunu eşidən Əfrasyab qoşun toplayıb hücumu keçir. Əvvəl qalib gəlir, sonra uduzaraq geri - Azərbaycana çəkilir. Fars hökmdarı orada Əfrasiyabla döyüşür, sonra Azərbaycandan uzaqlaşır.¹⁹ Bunlar göz önünə alınarsa, belə bir nəticə çıxara bilərik ki, böyük türk xaqanlığının əsas yönlərindən biri də Xəzər və Azərbaycan olmuş, böyük dövlətlərlə münaqişədə, müharibədə ön yer tutmuşdu.

Xaqanın ordusu xəzərlərdən və Azərbaycanın başqa tayfalarından toplanan qoşunlardan ibarət olmuşdur. Xəzər tarixləri da, göründüyü kimi bu döyüşdə görkəmli rol oynamışlar. İbn əl-Əsirin verdiyi bir tarixi fakt da diqqəti özünə cəlb edir. Bu dəlil başqa qədim mənbələrdə verilən məlumatlarla uzlaşır və bizim bəzi ehtimallarımızı doğruldur. Başqa bir yandan isə, Assur hökmdarlarından adı indiyədək bəlli olmayan birisini təqdim edir. Tarixədəbiyyatında II Sarqondan (e.q. 722-

ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir) sonra Sinaharibin adı çəkilir. Ancaq İbn əl-Əsir göstərir ki, Sinaharibdən qabaq Kifru adlı birisi hökmdar olmuş, onu Buxtunnəsr öldürmüşdür.²⁰ Ondan sonra Sinaharib hakimiyyətə keçmiş, Ninəvanı hökmdarı olmuşdur. Sinaharib Azərbaycan hökmdarı ilə birlikdə Bəni İsrailə hücum etmiş, onlarla döyüşmüşdür. Sonra Sinahariblə Azərbaycan hökmdarı arasında ixtilaf yaranmış, hər ikisinin əsgərləri bir-birini məhv edənə kimi müharibə aparmışlar. Bunu görəndən Bəni İsrail əhucuma keçmiş, onların qənimətlərini ələ keçirmişdi.²¹ Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Assur mənbələrində deyilir ki, Sinaharib uzaq midiyalılardan - kaşşılardan torpaq vergisi almış, onları da özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Bu uzaq midiyalılar Xəzər dənizi sahilində yaşayan kaslar idi. Çünki yaxın midiyalılar Azərbaycanın cənubunda və cənub-şərqdə yerləşirdilər.

Bununla da müəyyənləşdirə bilərik ki, Xəzər sahillərində - daha doğrusu Azərbaycanın içərilərində yaşayan kasların (xəzərlərin) hökmdarı Midiyadan ayrı dövlətlərini saxlamış, Sinaharibin müttəfiqi kimi bir yerdə Aralıq dənizinə qədər gedib çıxmış, keçmiş düşmənlərini orada əzmışlər.

Başqa tarixi mənbələrlə yanaşı Təbəri və İbn əl-Əsirin əsərlərindəki məlumatlara əsaslanıb deyə bilərik ki, eramızdan qabaq I minilliyin I yarısında Azərbaycanda iki dövlət, Midiya və Kas dövləti olmuş, Azərbaycan, başqa türk dövlətləri ilə yanaşı Yaxın Şərqin bütün ölkə və dövlətləri ilə ictimai-siyasi və mədəni münasibətlərdə fəal rol oynamışdır. Zərdüşün özü də bu dövrün yetişdirməsidir. İbn əl-Əsir göstərir ki, Zəradust bin Suqayman əvvəllər yəhudilərin peyğəmbəri İrmiyanın şagirdi olmuşdur. Sonra o, bir kitab yazdı və o kitabla dünyanı dolaşdı.

Onun mənasını bir kimsə başa düşmürdü. Zərdüş deyirdi ki, o, səmavi dildir (və

zaama ənnəhə luğatun səmaviyyətun). Bu cümlə xüsusilə maraqlıdır. Təbərinin "Tarixi"ndə və İbn əl-Əsirin əsərinin başqa əlyazmasında sonuncu söz səmaviyyə yox, suməriyyə yazılmışdır. Sözsüz ki, (ra)nın (vav) kimi yazılması çox adi haldır. Əgər o birisini götürsək, onda "o suməriyyə dilidir" alınar.

Döğrudan ehtimal etmək olar ki, Avesta ilk dəfə şumer (sumər) dilində yazılmışdır. İbn-əl-Əsir yazır ki, Zərdüşt o dildə danışırdı.²²

İbn əl-Əsirin Zərdüşt haqqında verdiyi məlumatlar tamamilə özünü doğruldur. O, yazır ki, deyirlər Zərdüşt Fələstindədir. Ancaq, məcuslar (Atəşpərəstlər) deyir ki, onun əsli Azərbaycandır. (İnnə asləhu min Azərbaycan - Ə.Ə.)

Müəllif davam edərək göstərir ki, Avesta 12 min inək dərisində yazılıb və qızılı naxışa tutulubdur. Zərdüştə qədər yerli əhali "əs-Səbiə" dininə - yəni göy çisimlərinə inanc dininə itaət edirdilər.²³ Başqa bir səhifədə oxuyuruq ki, Zərdüşt İsraildən gəlmiş, özünü yəhudi peyğəmbərinin elçisi kimi tanıdan bir adamla fikir mübadiləsi edir, qonaq ibrancə danışır. Camasb adlı alim isə tərcümə edirdi.²⁴ Buradan aydın olur ki, Zərdüşt fələstinli və həm də yəhudi peyğəmbərinin şagirdi olmamış, ancaq yəhudi dini ilə dərindən marqlanıb, mübahisələrdə öz təlimini daha da təkmilləşdirmişdir. İbn əl-Əsirin bəzi məsələləri dolaşmaq verməsinə baxmayaraq, onun əsəri doğrudan-doğruya gərəkli bir mənbə və yaxud istiqamətverici bir əsər sayılmalıdır. Müəllifin Makedoniyalı İsgəndər və onun işğalçılıq müharibələri haqda verdiyi məlumatları, başqa mənbə və ədəbiyyat üzrə tutuşdurduq da onların düzgünlüyünə heç bir şübhə qalmır. Belə olan halda, onun mənbələrlə tutuşdura bilmədiyimiz (xüsusən Azərbaycana aid şumer, akkad, babil, assur mənbələrinin

qıtlığına görə) məlumatlarının da əksəriyyətinə inanmamağa heç bir haqqımız yoxdur.

Bütün Asiya tarixində türklər çox böyük rol oynamış, iti yürüşləri ilə bəlkə də yüzlərlə oturuşmuş xalqlar üçün bir işgəncə yuvasına çevrilən imperiya və dövlətləri dağıdaraq, ictimai-iqtisadi, mədəni münasibətlərin inkişafına ardıcıl yol açmışlar. Elatların, maldarların bəşər tarixinin inkişafındakı əvəzedilməz yerini, rolunu bir sıra tədqiqatçılar dönə-dönə göstərmişlər. İctimai-iqtisadi inkişafın qarşısını alan bir sıra dövlətlər bir üstqurum kimi cəmiyyətin tələblərinə cavab verə bilməyərək, bazisin inkişafı üçün amansız çərçivəyə çevrilirlər. Cəmiyyət belə halda amansız işgəncələr içərisində çürüməyə başlayır. Belə olduqda, həmin üstqurumlar da haçansa dağılmalıdır. Ancaq, elatlar bu üstqurumları tam çürüyüb dağılanadək yaşamağa qoymayıb, onu aradan tez qaldıraraq, cəmiyyəti-bazisi bu başibəla üstqurumlardan xilas edirdilər.

Elatların hücumu əkinçilərin mədəniyyətinə ağır zərbələr vursa da, çox zaman cəmiyyətin inkişafında əsas amilə çevrilirdi. Başqa bir cəhət də xüsusilə maraqlıdır. Tarixən ən böyük tikintilərdən olan Böyük Çin səddi, Orta Asiyada - Baktiriyada İsgəndər səddi, Azərbaycanda Dərbənd səddi eramızdan çox-çox əvvəl türk xalqlarını parçalamaq üçün binası qoyulan sədlər olduğu halda, nədənsə türk xalqlarının tarixi bizim eramın III-IV əsrindən başlayır. XVIII-XIX əsr Avropa burjua tarixşünaslığının (tarixpozanlığının) qoyduğu bu yol hələ də öz gücünü saxlamaqdadır. XIX əsrdə Le Kok türklərin mədəniyyət yaratdığını həzm edə bilməmiş, onları ari türklər, qeyri-ari türklər deyərək iki yerə bölməyə çalışmışdır. Müasir ərəb tarixçiləri Əməd Əmin, Zəki Məhəmməd Həsən və başqaları da nə yazıq ki, bu acınacaqlı düşüncədədirlər. Marksizm öyrədir ki, köçərilər quldarlıq dünyasına son qoydular və yeni bir

cəmiyyətin feodalizm cəmiyyətinin yaranmasına tez yol açdılar. Mövzumuza görə İşxanlar (işkanlar) tarixi də xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Makedoniyalı İsgəndərdən sonra, onun dövləti dağılmağa başlayır, Azərbaycan, İraq və İran da müxtəlif tayfaların başçıları yeni dövlətlərin əsasını qoyurlar. Belə dövlətlərdən biri də İşxanlar dövlətidir. Bu dövlətin tarixinin öyrənilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixinin bir sıra qaranlıq yerlərini işıqlandırmaya imkan verəcəkdir. İbn əl-Əsir göstərir ki, işxanlar Cibəl (Azərbaycanın lap cənub əyalətləri) və İraqa yiyələnib öz dövlətlərini yaratdılar. Müəllif işxanların İçək, Cuzərəz - Quzərəz ibn Sabur, Bulaş, Ərdüvan ibn Bulaş, Bulaş Ərdüvan əl-Əkbər (Böyük) və s. nümayəndələrinin hakimiyyətindən qısa danışaraq qeyd edir ki, onların sayı çoxdur və farslar onların hakimiyyət dövrünü özlərinin əzablı tarixi kimi etiraf edirlər.²⁵

İşxan - (İşkan) hökmdarlarının bəzisi yürüşlər edərək Aralıq dənizi sahillərində gedib çıxmışlar. İşxanların tarixində əsas bir cəhət də budur ki, burada hakimiyyət irsən (nəsli) deyil, oğuzlarda, çərkəz-məmlük bəylərində və s. olduğu kimi, bacarıqlı başçılara, sülalənin daha qəbil üzvünə keçirdi. Burada biz müxtəlif vaxtlarda hakim olan Bulaş - yaxud Bulac adlı bir neçə tarixi şəxsiyyətə rast gəlirik. Maraqlı burasıdır ki, kassilərin də Bulac və Buqaş adlı başçıları olmuşdur. Çox ehtimal ki, Dədə - Qorquddakı "Buğaç" adının da bunlar ilə bir yaxınlığı vardır. Digər bir tərəfdən isə, bəlli olduğu kimi, xəzərlərdə "işxan" - "işkan" dövlətdə xüsusi vəzifə sahibləri, tarxanların köməkçiləri, hərbi başçılar olmuşdur. İbn əl-Əsir İşkanların Sasani hökmdarı Ərdəşirlə (224-240) müharibələrindən, Ərdəşirin oğlu Şapurun anasının işxanlardan olmasından, Ərdüvanla Ərdəşirin məktublaşmasından bəhs edərək, eyni zamanda göstərir ki, işkanlar

uzun sürən müharibələr nəticəsində Ərdəşir tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar və onların müstəqilliyinə son qoyuldu.²⁶

Bizcə işkan (işxan) dövləti müxtəlif adda - kas, kass, kasar, Əşkinaz, Əşkan (skif) və Xəzər adı ilə çıxış edən eyni xalqın ən qədimi ilə orta əsrləri arasında bir böyük qovuşağı təşkil edir. Bu dövlətdən sonra sasanilərlə türk xaqanları arasında gedən müharibələrdən danışan müəllif göstərir ki, Sasani hökmdarları türk Xaqanı ilə müharibəyə Azərbaycanda başlayır və qalib gələndə Dərbənd, Alan keçidlərinə gedib çıxır. Yəni Xəzər ölkəsilə müharibə aparır. Ancaq müəllif bir-iki səhifədə "türk xaqanı" yazırsa, başqa bir səhifədə onu "Xəzər xaqanı" adlandırır.

Pletnyeva çox maraqlı bir iqtibas gətirərək göstərir ki, Bizans imperatoru Mavrikinin (582-602) vaxtında iç skifdən üç qardaş çıxdı. Birinin adı Bulqar, ikincisinin adı "Xazarik" idi. O birisinin adı mənbədə göstərilmişdir.²⁷ Burada biz Skif, Xəzər, Bulqar və s. eyni olduğunu görürük. Eramızın III əsrindən - VIII əsrinədək, yəni ilkin feodalizm dövründə xəzərlərin siyasi fəaliyyətinə aid məlumatlar İbn əl-Əsirdə geniş yer tutduğundan bu haqda ayrıca bəhs edilməlidir.

Əbülfəz Əliyev
2 aprel 1982, Bakı

1 V.İ.Avdıyev. İstoriya Drevneqo Vostoka, M., 1970, səh. 468

2 Bibleyskiye skazaniya. M., 1969, səh. 25-26

3 B.Brentes. Ot Şanıdara do Akkada. M., 1976, səh. 132

4 B.Brentes. Ot Şanıdara do Akkada. M., 1976, səh. 109

5 E.Bikerman. Xronoloqiya drevneqo mira. M., 1975, səh. 181

6 V.İ.Avdıyev. İstoriya Drevneqo Vostoka, M., 1970, səh. 80-81

- 7 S.A.Pletnyeva. Xazarı, M., 1976, səh. 29
- 8 İstoriya İrana s drevnix vremyon, L., 1958, səh. 11
- 9 Şəmsəddin Sami bəy. Qamus, "Xəzər" sözü
- 10 Tövrət. Əl-İshah əl-aşar. Qahirə, 1963, səh. 16
- 11 S.A.Pletnyeva. Xazarı, M., 1976, səh. 7
- 12 B-3220, vərəq 3a
- 13 Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 70-76; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 79-80
- 14 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 160-163; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 512-530
- 15 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 165-167, 207
- 16 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 168
- 17 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 248
- 18 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 249
- 19 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 249
- 20 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 256
- 21 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 256
- 22 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 258-259; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 780-781, 813-814
- 23 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 258-259
- 24 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 258-259
- 25 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 220; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 845-848
- 26 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 220-223; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 964-969
- 27 S.A.Pletnyeva. Xazarı, M., 1976, səh. 15